

ПРО УЧАСТЬ ОСВІТЯН У РОЗБУДОВІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (1920–1930 роки)

До 100-річчя НАН України і 25-річчя НАПН України

Ольга Сухомлинська
доктор пед. наук,
професор,
дійсний член НАПН України,
голов. наук. співроб.
Державної
науково-педагогічної
бібліотеки України
імені В.О. Сухомлинського,
м. Київ

У статті аналізується процес становлення Національної академії наук України у 1920–1930 роках, зокрема участь українських педагогів у її розбудові. Досліджено, що їхня праця відбувалася як безпосередньо у академічних структурах — відділах, комісіях, кафедрах, кабінетах, так і в різного роду товариствах при ВУАН, що працювали в різних регіонах України. Охарактеризовано зміст і напрями роботи освітян, що носили національний характер і були зосереджені на дослідженні історії освіти, українській педагогічній бібліографістиці, історіографії та персоналістиці. Визначено, що причинами припинення діяльності педагогів у структурах ВУАН та наближених до неї організаціях стали зміни політичного курсу СРСР — від українізації та автономізації до централізації і уніфікації, тобто керівництва наукою з Москви. Доведено, що кульмінацією цих процесів стали репресії проти педагогів, їхнє фізичне і моральне винищення, започатковане процесом над Спілкою визволення України (1929), який припинив працю педагогів у складі ВУАН. Подано рефлексії вчених щодо оцінки діяльності ВУАН цього періоду.

У 2018 р. головній науковій установі держави — Національній академії наук України — виповнюється 100 років. З одного боку — це мало, адже знаємо Академії, які налічують багатовікову історію, наприклад, Лондонське королівське товариство (1660) — провідний науковий центр Великої Британії, — яке по суті є національною академією наук; Французька академія наук, заснована у 1666 р. для заохочення і захисту духу французьких досліджень; Російська академія наук, заснована у 1724 р.; Національна академія наук США, утворена в 1863 р. та інші.

Як бачимо, Національна академія наук України не може похвалитися такою тривалою діяльністю, проте у її столітній творчий шлях вмістилося багато подій, криз і катаклізмів — ними наче встелена її коротка історія. Етапи її розвитку уже розкриті і самими учасниками подій [18], і дослідниками [13; 28]. Думається, що невдовзі з'являться і нові розвідки, присвячені історії становлення та розвитку головної наукової установи держави.

У цій публікації хотілося б розглянути ті її сторінки, які ще не стали предметом окремої уваги, згадувалися лише побіжно, але водночас були складовою діяльності Академії від часу її утворення і до початку 1930-х рр. Йдеться про її науково-педагогічну складову, тобто про те, як педагогічна наука і

освітня галузь входили в структуру і зміст діяльності Академії.

Але перш ніж перейти власне до предмета нашої розвідки, коротко зупинимося на загальній характеристиці цього періоду історії Академії.

Українська академія наук була заснована у надзвичайно складний час боротьби українців за свою державність — у 1918 р., за Гетьманату. Вона зразу ж заявила себе як національна, незалежна від будь-якого впливу політичних режимів і державних органів, орієнтована на загальнолюдські надпартійні цінності, що зазначено у Статуті Академії 1918 р. та вис тупах її ініціаторів [13, с. 96–97].

Разом з ідеєю необхідності започаткування діяльності головної наукової установи держави постало питання про визначення напрямів її діяльності, її концепції. Були висунуті й обґрунтовані дві моделі — перша, умовно кажучи, гуманістична, яка передбачала, що академія буде концентруватися на вивченні духовності українського народу, його мови, писемності, мистецтва, етнографії, історичної географії, української церкви у зв'язку з всесвітньою історією церкви, а також історії, літератури і мови слов'янських народів та тих, що населяють українські землі. Такий напрям відповідав змісту діяльності різних наукових товариств українофільського спрямування, що отримали в кінці XIX — на початку XX століття бурхливий розвиток. Ця концепція була викладена у Доповідній записці професорів **Д. Багалія, Г. Павлуцького, Є. Тимченка, А. Кримського** [13, с. 53].

Інша модель була запропонована **Володимиром Вернадським**, який як академік Російської академії наук, а згодом Петроградської академії наук погодився не лише виступити фаховим експертом, а й став запрошеним організатором української академії наук. Виходячи зі свого 12-річного академічного досвіду, В. Вернадський обстоював наукоцентричні і прагматичні засади діяльності нової структури, яка б спиралася на мережу спеціально створених науководослідних установ. Він зазначав: «Академія наук, яка витворюється у XX віку, не може будуватися по статутам і типам давніх академій, котрі в своїй віковій історії перебули численні зміни і перетворення... Витворюючи Українську академію наук, необхідно рахуватися з тим, що працювання УАН, яка стоятиме на такому рівні, повинно, oprіч своєї всесвітньої ваги, задовольняти важливі: 1) національні, 2) державні та 3) життєві місцеві вимоги» [28, с. 80–81].

Водночас розвиток Академії тісно пов'язувався ним із гуманітарним розвитком суспільства: «Новітня академія повинна допомагати зросту української національної самосвідомості та української культури через широке, глибоке, проникливе студіювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів», — писав В. Вернадський у 1919 р. [13, с. 96–97]. Отже, визнаючи значення українознавчої складової, учений наполягав на необхідності впливу Академії на розвиток й підвищення економіки країни, а отже, природничо-математичної і економічної складових, її дослідницько-експериментального характеру.

Перший Статут Академії наук, прийнятий у кінці 1918 року на основі Закону Української держави про заснування Української академії наук у м. Києві від 27 листопада 2018 р., підписаний Гетьманом **Павлом Скоропадським**, був спрямований на охоплення під орудою Академії якомога більшої кількості самодіяльних товариств і організацій, надання їм можливості працювати відокремлено, але в єдиному напрямі. Статут дозволяв не лише створювати академічні структури, а й включати в їхні мережі громадські об'єднання, різного роду установи і організації [13, с. 53].

У період свого становлення Українська академія наук складалася з трьох відділів — *історико-філологічного* (найбільш потужного), *фізико-математичного* та *соціально-економічного* (найменш розвиненого). При кожному з відділів створювалася досить велика кількість (до 45 одиниць) структур і підрозділів, і серед них підвідділи, секції, кабінети, постійні комісії, «класи», кафедри, науково-дослідні установи — інститути, обсерваторія, ботанічний сад, музеї, станції, Всенародна (Національна) бібліотека тощо. До секцій, які складали історико-філологічний відділ, входила і педагогічна комісія [28, с. 171–172].

Схематично окресливши структуру Академії, подивимося, як розвивалася її педагогічна складова, яка постала, без сумнівів, з активної громадської діяльності освітян. Попередньо відзначимо, що об'єднання учительської спільноти і викладачів вищої школи, батьків та усіх, хто був причетний до освітньої справи і педагогічної науки на початку XX століття відбувалося шляхом створення різних фахових об'єднань. Помітне місце серед них посідало «Товариство шкільної освіти», створене у березні 1917 р. за часів Центральної Ради з метою організації національної освіти, підготовки Проекту єдиної української школи, розробки шкільних програм, української термінології та шкільних підручників. Діяльність Товариства пов'язана з такими іменами, як **Іван Стешенко** (голова), **Тимофій Лубенець**, **Володимир Дурдуківський**, **Петро Холодний**, **Софія Русова**, **Степан Сірополко** та ін. За часів діяльності українських урядів ці діячі увійшли до керівних органів держави у царині освіти і культури.

Під егідою Товариства відбулося два з'їзди освітян: Перший Всеукраїнський з'їзд учителів і професорів (5–6 квітня 1917 р.) і Другий Всеукраїнський з'їзд учителів (10–12 серпня 1917 р.), який взяв за основу розвитку української школи розроблений Товариством Проект єдиної української школи.

Активно діяла у ці роки і Всеукраїнська учительська спілка (ВУУС), яка була створена у Києві ще у 1905 р. **Борисом Грінченком** (голова), **Сергієм Єфремовим**, **Володимиром Дурдуківським** (секретар), **Спиридоном Черкасенком** та іншими українськими діячами і ставила за мету демократизацію і децентралізацію освіти, вимогу викладання у школі рідною мовою. Після досить тривалої перерви (1907 — 1917 рр.) ВУУС відновила свою діяльність у 1917 р. як профспілкова організація учителів початкової і середньої

школи та позашкільної освіти. Голоувала у ній **Софія Русова**. Спілка видавала відомий нині всім дослідникам журнал «Вільна українська школа». В кінці 1919 – на початку 1920 р. Спілка була розпущена.

До професійних об'єднань учительства та освітан відносимо й Українську педагогічну академію, організовану 7 листопада 1917 р. (разом з нею 22 листопада була створена і Академія мистецтв). Головною метою діяльності Української педагогічної академії стала підготовка високоосвічених науково-педагогічних кадрів для потреб національної освіти. У Педагогічній академії лекції читали такі відомі і знані науковці та діячі освіти – **Василь Зінковський** (педагогічна психологія), **Адріан Владимірський** (лікарська педагогіка), **Михайло Грушевський** (історія України), **Іван Огієнко** (історія української мови), **Софія Русова** (методика викладання географії України), **Олександр Музиченко** (дидактика), **Василь Дога** (методика декламованого читання). Слухачі курсів українознавства «проходили практику в Першій Українській гімназії імені Тараса Шевченка, якою керував Володимир Дурдуківський» [7, с. 107, 182].

Велику роль у об'єднанні педагогів відіграло і Українське наукове товариство (УНТ), засноване Михайлом Грушевським у Києві в травні 1907 р. за зразком НТШ у Львові, яке займалося організацією наукової діяльності і популяризацією рідної мови. Після створення Академії діяльність Товариства відбувалася паралельно з роботою УАН, а пізніше (1921) Товариство влилося до ВУАН.

У означені роки ще активно діяли і, можна сказати, отримали своє друге дихання осередки «Просвіти», що виникли у 1905–1907 рр. у багатьох регіонах України. Ще лунали відгомони діяльності Громад, які до цих років уже перейшли на стадію різновекторної політичної діяльності, проте просвітницько-освітня складова ще прослідковувалася у їхній діяльності. Всі вони в різний спосіб долучилися до роботи Української академії наук, яка упродовж років діяльності українських урядів мала непевне становище. Кожен із наступних після Гетьманату урядів не тільки не намагався підтримувати її, а, навпаки, прагнув ліквідувати «як витвір Гетьманату» або звинувачував у «проросійській орієнтації», тобто створював умови, не сумісні з науковою діяльністю. Академіки боролися за своє фізичне виживання, не полишаючи при цьому і наукової праці. Тому великої роботи Академія не проводила, а зосереджувала увагу на організаційних питаннях (включення тих чи інших інституцій до структури УАН, визначення мети і завдань їхньої діяльності, організація наукової роботи як в УАН, так і в університетах) [18, с. 19–27; 28, с. 123–144]. Тому про педагогіку як складову діяльності Академії у роки української революції можна говорити лише як про таку, що готувала ґрунт для подальшої науково-практичної діяльності у цьому напрямі.

У червні 1921 р., переживши страшні катаклізми й повне вірвання, уже за радянської влади Українська академія наук, перейменована у Всеукраїнську академію наук (ВУАН), приймає новий Статут, за яким,

крім праці «на користь комуністичного суспільства», професійних завдань – науково-творчої діяльності, – декларувалося збереження у її складі тих самодіяльних об'єднань і структур, які співпрацювали з УАН. Однак оновлений 1921 року Статут зазначав, що «ВУАН способом об'єднання науково-творчої праці всіх організацій і установ УСРР постійно підготовлює матеріал для вироблення загального плану організованої наукової праці у всіх галузях знання», що призвело до припинення діяльності частини об'єднань педагогічного спрямування, інша ж частина влилася до ВУАН як структурні підрозділи [28, с. 172].

Віднині основна наукова робота мала зосереджуватися в активно створюваних у ці роки науково-дослідних кафедрах при вищих навчальних закладах, які повинні були узгоджувати свою роботу з ВУАН як головною науковою установою республіки, що покладала саме на них не лише теоретичну, а й практичну роботу. Саме тоді практична складова почала виступати домінуючою ознакою науки «по-радянськи». Так, на 1922 рік в Операційному плані Укрголовпрофосу зазначалося: «На місце пасивного споглядання теорії бувають університетів, відірваного від практики, поставлено активізм, який направлено на систематичне вивчення та дослідження галузі реалізації народного господарства та культури. Це був перехід від теорії до практики, перший організаційний крок зближення науки і техніки, теорії та виробництва, від споглядання до активності...» [16, с. 73–74]. Науково-дослідні кафедри виступали «первістками» майбутніх науково-дослідних інститутів, які мали завдання ще міцніше пов'язати науку і практику.

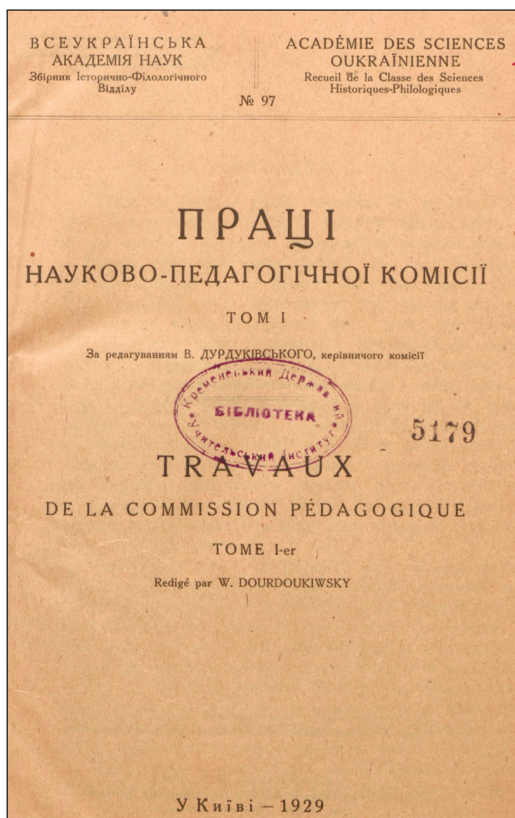
Щодо педагогіки, то **Наталія Полонська-Василенко** пише, що 1 червня 1921 р. Науково-педагогічна комісія, яка до того часу існувала як складова УНТ, розпочала свою діяльність. До неї увійшли академік **О. Корчак-Чепурківський** (голова), секретар **О. Дорошкевич**, а у своєму складі мала 4 секції, 5 штатних і 10 нештатних членів [18, с. 33]. А з праці «Рання історія Академії наук України (1918–1921)» дізнаємося, що до складу секцій Науково-педагогічної комісії увійшли: Інститут фізичної культури (керівник **В. Підгаєцький**), при якому засновано музей, антропометричний кабінет, фізіологічну лабораторію; секція трудової школи (керівник **О. Музиченко**), якій доручалося розробляти анкету-інструкцію для збирання відомостей про розвиток ідеї трудової школи в Україні, матеріали про трудову школу; секція історії освіти в Україні (керівник **С. Пастернак**), на засіданнях якої читалися доповіді з історії освіти, складалася систематична бібліографія; секція вищої освіти (керівник **О. Яната**), яка розробляла питання реформи вищої школи в Україні та програми з українознавства [28, с. 184–185].

Щоб уявити собі вповні весь обсяг того, що здійснювалося у ВУАН у царині педагогіки й освіти, звернемося до «Систематичного каталогу видань Всеукраїнської академії наук (1918–1929)» (видання 1930 року), де у Допоміжному покажчику у розділі «Педагогіка, освіта» нараховується 69 позицій, тобто майже

9 % від загальної кількості – 856 публікацій [22, с. 283]. Тут поміщено і інформацію про видання, що стосуються розвитку освіти різних рівнів, серед них медичної, технічної, сільськогосподарської, які в ці роки бурхливо розвивалися.

До публікацій власне з педагогічної тематики віднесемо передовсім три збірники: «Праці науково-педагогічної комісії» (1929); «Записки Науково-педагогічного при ВУАН товариства» (1929) і «Записки Одеського наукового при ВУАН товариства» (1930). Як бачимо, ці публікації вийшли з дещо різних підрозділів Академії: перша – результат роботи Науково-педагогічної комісії Історико-філологічного відділу ВУАН, дві інші – товариств при ВУАН.

Наукові товариства при ВУАН – великий і малодосліджений напрям діяльності Академії. У 1920-і роки при ВУАН діяло багато наукових товариств – Харківське, Вінницьке, Київське, Кам'янець-Подільське, Дніпропетровське, Одеське і навіть Шепетівське наукове товариство. Вони зосереджували свою увагу на тематиці і проблематиці, що розроблялася місцевими фахівцями і ентузіастами достатньо високого рівня підготовки. З-поміж них з огляду на наш предмет зацікавлення відзначимо діяльність Одеського наукового товариства при ВУАН, в центрі інтересів якого знаходилася педагогіка. Так, крім Записок, підготовлених його педагогічною секцією і присвячених актуальним питанням педагогічної науки і освіти, Товариство випустило декілька книжок і серед них Показчик літератури з історії педагогіки за 10 років революції (1929), а також дві книжки, присвячені 100-річчю з дня смерті **І.Г. Песталоцці**.

Праці науково-педагогічної комісії ВУАН
за ред. В. Дурдуківського. 1929 р.

Крім видань, що ініціювалися Педагогічною комісією або Товариствами при ВУАН, публікації педагогічного характеру знаходимо в інших комісіях і секціях Історико-філологічного відділу, а також у двох інших відділах Академії, що свідчить про актуальність освітньої проблематики. Так, наприклад, багато матеріалів виходило з Етнографічної комісії, Комісії для складання живої української мови Історико-філологічного відділу: в «Етнографічних вісниках» публікувалися матеріали з діяльності Кабінету дослідження дитячої творчості, зокрема: «Етнографічна робота в трудшколах» (1926); **П. Одарченко** «Етнографія і школа (Огляд нової літератури)» (1929); **Б. Бутнік-Сіверський** «Принципи ілюстрування дитячої книжки» (1929) та ін.

Дослідження, які можна з повним правом зарахувати до педагогічних, проводилися також і в інших відділах ВУАН. Наприклад, в Інституті української наукової мови (секція соціально-економічного відділу) автор **П. Горещкий** склав «Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування» (1929) [11], а Всенародною бібліотекою України було підготовлено видання автора **Д. Балики** «Бібліологічна педагогіка» (1928) [1].

Як бачимо, до педагогічної тематики залучалися не лише педагоги, а й широке коло науковців і освітян, сфера професійних зацікавлень яких торкалася наук про освіту.

Зупинимося на аналізі згадуваних трьох збірників, ознайомившись зі змістом яких, матимемо уявлення про напрями і сутність розвитку освітньо-педагогічної проблематики в рамках ВУАН. Перший з них – «Праці науково-педагогічної комісії», що вийшов у 1929 р. у кількості 1200 примірників [20]. Його зміст складають 8 статей різного спрямування. Збірник відкривається великою статтею **В. Дурдуківського** «Педагогічна діяльність Б. Грінченка», яка займає 77 сторінок і присвячена розкриттю сутності педагогічного доробку Б. Грінченка як народного учителя, а також поглядів Б. Грінченка на освіту та їх відображення у художніх творах просвітника і його творах для дітей. У збірнику поміщені також статті різних авторів, серед них роботи **Г. Іваниці** про значення термінології у процесі створення нової дидактики; **В. Воєйкова** про форми роботи за дослідницьким методом; **О. Берсен** про санітарно-гігієнічні умови навчальної праці в 1-ій трудовій школі імені Шевченка, дослідної при ВУАН; **М. Кудрицького** про те, як індивідуальні особливості та умови домашнього життя учнів трудових шкіл впливають на характер бюджету їхнього часу.

Наступний збірник «Записок» вийшов також у 1929 р., але уже під орудою Науково-педагогічного при ВУАН товариства. Він складався із 18 статей і був присвячений в цілому методикам і методам навчання в загальноосвітній школі [9].

Зокрема, велика увага тут надавалася методам тестів (4 статті), математичним аспектам шкільної освіти (статті **О. Астриба** та **М. Салула**), соціально-політичним уявленнями і соціально-етичним вчинкам учнів. У збірнику були поміщені й статті історико-педаго-

гічного характеру (О. Астряб «Лев Толстой – математик-методист»; М. Крупський «До початків українського вчительського руху»).

Дуже цікавою і нині й не лише з історико-педагогічного аспекту є стаття Г. Іваниці «Предметова, комплексова і проектна системи з погляду класифікації».

М. Гордієвський

У 1930 р. виходять «Записки Одеського наукового товариства при ВУАН. Секція педагогічна», де поміщено 8 статей, серед яких розлога стаття **М. Гордієвського** про наукову і громадсько-педагогічну діяльність професора **М.М. Ланге** [8, с. 1–47]; статті **А. Готалова-Готліба** про філософсько-педагогічний рух на Заході [8, с. 19–79], **П. Нестеренка** про **М.О. Корфа** і національну українську школу [8, с. 81–102], а також низка статей, присвячених діяльності зарубіжної та тогочасної української школи, зокрема про суспільствознавство в масовій американській школі, про досвід застосування тестів з математики, про суспільствознавчу лабораторію в трудовій школі [8].

Відзначимо принагідно і цікаве видання Одеського наукового при ВУАН товариства «І.Г. Песталоцці. «Вибрані твори», що вийшло в 1928 р. У цій збірці більше праць українських авторів, присвячених І.Г. Песталоцці, ніж власне уривків з творів швейцарського педагога, серед яких три статті про виховання власного сина і чотири уривки про діяльність закладу для бідних дітей у Нейгофі. Прикметно, що праці Песталоцці були перекладені з німецької на українську вперше саме для цього збірника.

Цю видавничу й різноспрямовану науково-практичну діяльність у Всеукраїнській академії наук здійснювали педагоги за покликанням, професори й учителі, громадські діячі і просвітники, які щиро, безкорисливо і самовіддано працювали заради розвитку освіти.

Так, у діяльності ВУАН 1920-х рр. брали участь і такі відомі педагоги, як **Володимир Науменко**, який займався літературознавчими процесами; **Марія Грінченко**, дружина Бориса Грінченка, яка активно працювала і як редактор, і як етнограф, і як дослідник дитячої творчості; **Олена Пчілка**, мати Лесі Українки, яка стала членом-кореспондентом ВУАН і розробляла переважно етнографічну тематику; **Григорій Жураківський**, відомий згодом історик педагогіки, який готував у етнографічних збірниках огляди літератури з краєзнавства в школі, і багато інших.

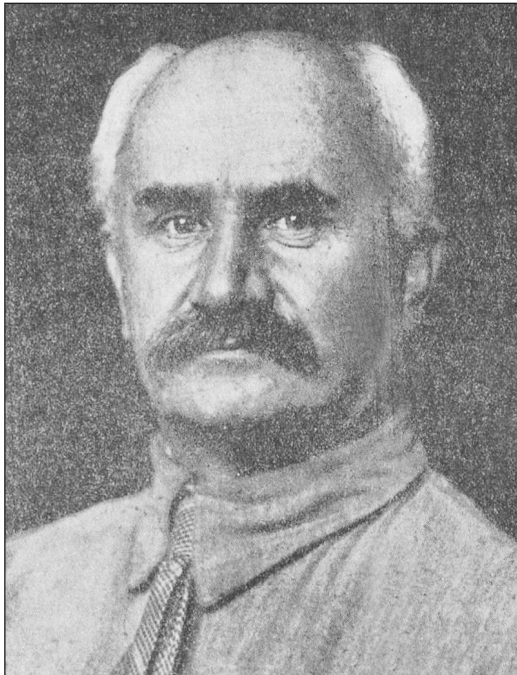
У Києві, крім власне потужного осередку ВУАН (а це і Педагогічна комісія Історико-Філологічного відділу, і Науково-педагогічне товариство при ВУАН) діяли і дослідні шкільні установи – Перша трудова школа імені Тараса Шевченка та 43-я трудова школа, якою керував **Олександр Музиченко** (хоча до сьогодні не знайдено інформації про діяльність Музиченка у ВУАН).

Відтак, упродовж усіх 20-х років педагогічна складова ВУАН розгортала свою діяльність, як раптом у 1930 році публікації з цієї тематики припинилися. У 1929 році почалася трагічний період у педагогічній діяльності Академії – розпочалися арешти, а у 1930 р. відбувся процес над «Спілкою визволення України», який різко перервав усі зв'язки Академії з педагогічною спільнотою. Ці процеси вже достатньо висвітлені у літературі, тут же зазначимо, що вони трагічно відбилися на діяльності всієї Академії і припинили на початку 1930-х рр. академічну роботу в галузі педагогіки, оскільки освітянські діячі, члени педагогічних комісій були заарештовані і піддані репресіям. У цій розвідці назвімо й охарактеризуємо їхній персональний внесок у педагогічну проблематику Академії, вони заслуговують на це. Розпочнемо з тих, хто найбільш дотичний до академічної діяльності.

Першого назвімо **Володимира Федоровича Дурдуківського**, директора Першої української гімназії імені Тараса Шевченка, яка була відкрита 1 березня 1917 р. завдяки Товариству шкільної освіти та ініціативним українофілам і відзначила цього року свій 100-літній ювілей [23], а за радянських часів продовжила працювати як Перша трудова школа імені Тараса Шевченка. Докладно про В. Дурдуківського і про керовану ним школу можна почитати за посиланнями [25; 26], тут же зупинимось на його зв'язках з ВУАН.

Очолюючи школу і проводячи, крім педагогічної, велику громадську та популяризаторську роботу, Володимир Федорович займався і науковою діяльністю. У 1925 р. він став керівником Науково-педагогічної комісії ВУАН та членом ради Науково-педагогічного товариства при ВУАН [10, с. 56]. І відповідно, його школа – Перша трудова школа імені Тараса Шевченка – стала дослідною школою при Науково-педагогічній комісії ВУАН [10, с. 56]. Це означало, що всі новачки, вся навчально-методична проектна робота, що відбувалися у школі, керована Комісією, виносилися на обговорення, отримували оцінку на її засіданнях. У дослідній при ВУАН «школі Дурдуківсько-

го» втілювалося дитяче самоврядування, розроблявся комплекс «Шевченко», бо школа працювала за комплексною системою; була створена й апробовувалася програма для дослідної «роботи у справі вивчення ланкової системи», запроваджувалася «клубна праця», працювали дитячі наукові клуби, бібліотеки, гуртки, розвивалася дитяча самодіяльність, працювало «Літературне товариство», згодом перетворене на «Товариство єднання і згоди». Так, у «Звіті про діяльність Науково-педагогічного при ВУАН товариства» від часу його заснування і до 1 січня 1927 р. зазначено, що комісія викладачів природознавства ухвалила розроблену робочу програму з ботаніки й доручила її авторам «випробувати» її у дослідній Першій трудовій школі імені Т. Шевченка [26, с. 182].

В.Ф. Дурдуківський

Є багато причин, з огляду на які Володимир Дурдуківський «не вписувався» в радянську систему та її вимоги, але основними стали національний, українознавчий характер його роботи і відповідне спрямування діяльності його дослідної школи. Якщо до середини 1920-х рр. радянська влада якось с цим мирилася, то в кінці 1920-х років було розпочато широкомасштабну операцію на винищення діячів української культури та науки, педагогів, духовенства УАПЦ. Від травня 1929 р. до січня 1930 р. органами НКВД було заарештовано у справі Спілки визволення України (СВУ) 45 представників української інтелігенції, 14 з яких мали безпосереднє відношення до дослідної при ВУАН школи В.Ф. Дурдуківського [26, с. 85].

Серед учителів школи були й ті, які тісно співпрацювали у Педагогічній Комісії і Науково-педагогічному при ВУАН товаристві. Серед них *Осип Гермайзе*, історик та громадський діяч, який викладав історію у школі В.Ф. Дурдуківського. «Систематичний каталог

видань Всеукраїнської академії наук (1918–1929)» (1930) налічує 29 позицій публікацій цього автора в «Іменному покажчику». У ВУАН історик *Осип Гермайзе* був секретарем Постійної комісії для складання Історико-географічного словника української мови, очолював Археологічну комісію та Комісію Лівобережної України, писав праці з історіографії, історії громад і революційних рухів, педагогіки та методики викладання історії.

Активно працював у ВУАН і *Григорій Іваниця*, учитель української мови та літератури школи Дурдуківського. Як і багато діячів того часу, він одночасно працював у багатьох установах і організаціях, оскільки компетентних фахівців-українознавців було мало. Крім учителювання, він був професором Київського інституту народної освіти, секретарем Науково-педагогічної комісії історико-філологічного відділу ВУАН (1924–1927), членом педагогічно-психологічної секції Соціально-економічного відділу Інституту української мови.

Г. Іваниця

Проходив по процесу СВУ і *Василь Дога*, який вчителював у школі Дурдуківського, був професором ВУАН, членом Науково-педагогічного при ВУАН товариства, редагував його «Записки». Як фахівець з української словесності був автором і редактором статей з методики її викладання.

Прізвища Дурдуківського, Гермайзе, Іваниці, Доги названі у Доповідній записці голові ГПУ УСРР *В.А. Балицькому* від 1 грудня 1929 р. З неї довідуємося, що в процесі над СВУ існувала «академічна лінія» звинувачення, де йшлося про «перетворення ВУАН в антирадянський оплот». Висувалася також і «шкільна лінія» як «основний фронт організаційної діяльності СВУ»: Перша трудова школа вважалася центром організаційної діяльності, Науково-педагогічне товариство (В. Дурдуківський, Г. Іваниця, В. Дога) розглядалося в ГПУ УСРР як ідеологічний центр «шкільної лінії» До «академічної лінії» і «шкільної лінії» звинувачень додавалася «молодіжна лінія», бо при Першій трудовій школі існувала молодіжна спілка, «антирадянськість» якої інкримінувалася Дурдуківському та Гермайзе [21, с. 205–207].

Під час арештів, проведення процесу та після оголошення вироку у пресі розгорнулася нищівна критика діяльності Першої трудової школи, учителів, Науково-педагогічного товариства й Педагогічної комісії при ВУАН. Усі ці організації та їх члени розглядалися як «недобитки української контрреволюційної інтелігенції», «поневолювачі України», «вірні пси світового капіталізму», «отруювачі дитинства», «петлюрівські «академіки», що організували «вплив на школу, на дитинство, на педагога-професіонала, на шкільний підручник, на методику й техніку педагогічного процесу й разом з тим — на нашу систему освіти й педагогічну систему... Потрібуючи імена українських революційних письменників — Т. Шевченка та М. Коцюбинського (школа у Чернігові — О.С.) — контрреволюційні педагоги з СВУ використали школи цих письменників як дослідні станції для своїх ганебних експериментів» [19, с. 39–43].

Необхідно окремо відзначити імена науковців, що працювали в Одеському науковому при ВУАН товаристві. Це передусім **Михайло Гордієвський**, філософ, історик філософії і педагогіки, учень психолога **М.М. Ланге**, професор Інституту народної освіти, викладач багатьох одеських вишів. У 1926 році, коли була започаткована робота Одеського наукового при ВУАН товариства з п'ятьма секціями і серед них педагогічної з двома підсекціями — історії педагогіки і дидактично-методичною, **Михайло Гордієвський** — один із його організаторів — обійняв три посади — голови Товариства, педагогічної секції та підсекції історії педагогіки [21, с. 205–206].

У Педагогічній секції Михайло Іванович зосереджував свою роботу на історико-педагогічній проблематиці: на її засіданнях виступав з низкою ґрунтовних і змістовних доповідей, більшість з яких були в подальшому надруковані, зокрема «Філософські підвалини педагогіки І.Г. Песталоцці», «Педагогічні погляди Д'юї», «Наукова і громадсько-педагогічна діяльність професора М. М. Ланге» [21, с. 205–206] та ін.

У вже згаданій публікації «Вибраних творів» І.Г. Песталоцці М.І. Гордієвський був редактором цього видання, автором передмови та укладачем Показчика літератури про І.Г. Песталоцці [17]. У передмові він зазначав: «Коли ми переглянемо нашу педагогічну літературу, то відразу помітимо в ній велику прогалину — цілковиту відсутність класиків в українських перекладах... Вважаючи на це, Педагогічна секція Одеського наукового при ВУАН товариства вирішила приступити до видання цілої серії вибраних творів класиків педагогіки в українських перекладах. Випуск цієї серії присвячується творам Песталоцевим...» [15, с. 71]. Далі він підкреслює, що у збірці поміщено абсолютно нові переклади творів І.Г. Песталоцці, які здійснили члени Педагогічної секції — **В.Г. Мануляк**, **М.М. Шеллер**, **О.О. Гордієвська** (дружина Михайла Івановича).

Арешти 1929 р. та проведення процесу над Спілкою визволення України в Харкові не могли оминути Одесу і такого яскравого представника українства, як Михайло Іванович Гордієвський. У 1930 р. він відмовився від подальшого виконання функцій голови

Одеського Наукового товариства при ВУАН, але цей крок не полегшив його долю — почалися арешти, цькування його товаришів та членів сім'ї. 27 березня 1938 р. Гордієвський був заарештований органами НКВС і «зник безслідно» [15, с. 74].

Активно працював у Одеському науковому при ВУАН товаристві і **Артемій Готалов-Готліб**, історик, педагог, фахівець з проблем історії педагогіки, зарубіжної педагогіки та загальної історії, який брав участь у роботі підсекції історії педагогіки [24, с. 303–307]. Найпомітнішим його внеском у її діяльність є написання однієї з вступних статей до «Вибраних творів» І.Г. Песталоцці «*Песталоцці в своїх творах про будинок для бідних дітей у Нейгофі, з листа Песталоцці про виховання бідного сільського юнацтва та декілька уривків про діяльність цього закладу*» [17]. До видання додані бібліографічні покажчики педагога, переважно німецькою мовою.

Доля Артемія Григоровича була не такою безжальною до нього, проте і він потрапив під «зачистку» педагогічного і академічного дослідницького поля. Його критикували за «об'єктивізм», за симпатії до зарубіжної освіти, на що він, у дусі часу, відповідав самозвинуваченнями і самокритикою. Він продовжував працювати, нещадно критикуючи «буржуазні» системи освіти, а на початок 1940-х років перейшов до дослідження історії розвитку освіти періоду Французької революції. Його наукова праця проходила поза діяльністю ВУАН і подальше від нагальних питань педагогіки і освіти.

Отже, процес над Спілкою визволення України поклав кінець діяльності педагогів у будь-яких структурах ВУАН і дотичних до неї. Тим більше, що після 1929 р. Академією було взято курс на науково-дослідні інститути як єдину форму організації наукової роботи, хоча комісії, кафедри, кабінети ще продовжували працювати, але їх роль і значення значно зменшилися, поки не припинилися.

Нападки і знищення педагогічного напрямку у ВУАН не були поодиноким явищем. У зв'язку з процесом над СВУ були заарештовані та засуджені два члени Академії з числа її керівників (**С. Єфремов** і **М. Слабченко**) і 24 її співробітники. У наступних роках гоніння та «чистки» продовжувалися. Були практично знищені суспільні, гуманітарні напрями — історична наука, тобто історія України, україністика, етнографія, мовознавчі інституції. Майже всі, хто працював у цій царині, пройшли крізь горнило репресій, засуджень, заслання і розстрілів.

У 1931 р. було здійснено докорінну реорганізацію структури Академії — замість колишніх трьох відділів було створено лише два — природничо-технічний і соціально-економічний, а в 1934 р. основною її структурою став науково-дослідний інститут. Як бачимо, гуманітарна складова була виключена з дослідницьких наукових інтересів Академії. **Н. Полонська-Василенко** наводить слова одного із своїх дописувачів, який вбачав у процесах початку 1930-х років агонію Академії, її «одчайдушну боротьбу зі смертю», в результаті якої «майже всі загинули» [18, с. 125].

У 1936 р. з'являється новий Статут Академії, вона перейменовується з ВУАН на АН УРСР і повністю втрачає залишки своєї автономії. За новим статутом Академія знову поділяється на 3 відділи — Відділ суспільних наук; Відділ математичних і природничих наук; Відділ технічних наук [11, с. 903]. До першого відділу — суспільних наук — стали належати Інститут історії України, Інститут мовознавства, української літератури та українського фольклору, які підпорядковували свої дослідження вказівкам партійного керівництва, котре в свою чергу діяло за вказівками з Москви, і розвивали науку на засадах марксизму-ленінізму в його звуженому трактуванні.

Про вчених-україністів — істориків, мовців, літературознавців, етнографів, педагогів, упорядників українського правопису, тих, які працювали в ВУАН або організаціях при ВУАН, — в УРСР не згадували, обходили мовчанням або ж говорили у виключно негативному контексті. Усі сучасні дослідники діяльності УАН, ВУАН, а потім і АН УРСР відзначають, що та автономія, самостійність і незалежність наукової думки, її відповідність сутності і смислу науково-дослідницької діяльності до початку 1930-х років не просто поступово

зникали, а й були брутально викорчовані не лише з діяльності Академії, а й з пам'яті українців. Так, **Олександр Ахрімович**, один із фундаторів осередків української науки за кордоном, вважав, що Українська академія наук нормально працювала як наукова установа тільки перші десять років свого існування. «Наприкінці 20-х і на початку 30-х років, — писав він, — багато академіків і вчених було заарештовано, а українську академію переорганізовано, перетворено, фактично, на філію Академії наук СРСР» [14, с. 382].

Ось так, на такій трагічній ноті, завершилася співпраця педагогів і Всеукраїнської Академії наук. Але і ці десять років свідчать про активну і плідну участь освітян і педагогів-науковців у її діяльності.

Ця розвідка — лише побіжний огляд сутності й змісту цієї співпраці. Тема, піднята в ній, потребує більш докладного вивчення і аналізу, як історіографічного, так і проблемного, і персоналістичного. Є надія, що в найближчий час ми пізнаємо, розкриємо ще багато цікавого в цій царині, що збагатить і нашу історію, і наші знання, і наш науковий світогляд. ■

Література

1. **Балика Д.** Бібліологічна педагогіка. Бібліотекознавство та бібліографія. К., 1928. 14 с.
 2. **Водотика С.Г.** Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. Херсон: ХЮІ: ХНУВС, 2006. 336 с.
 3. **Гордієвський М.** "Кант і Песталоцці. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. 3-к Істор.-філологічного відділу. К., 1928. 537 с.
 4. **Гордієвський М.** "Література з історії педагогіки за 10 років революції. «Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі» за 1929 р. Одеса, 1929. 56 с.
 5. **Гордієвський М.** "Напередодні великого ювілею 1827—1927. До майбутнього святкування 100-их роковин смерті Генріха Песталоцці. Одеса, 1926. 24 с.
 6. **Горецький П.С.** Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування. К.: Видавництво України, 1928. 100 с.
 7. **Завалюнюк О.М.** "Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917—1920). Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2001. 212 с.
 8. Записки Наукового при ВУАН товариства. Секція педагогічна. — Одеса, 1930. 220 с.
 9. Записки Науково-педагогічного при ВУАН товариства. Т. 1. Київ, 1929. 158 с.
 10. **Іваниця Г.В. Ф.** Дурдуківський. З нагоди 25 роковин його діяльності. Радянська освіта. . 1926. . ч. 2. С. 58.
 11. **Кульчицький С.** "Українська академія наук. Довідник з історії України. К.: Генеза, 2001. С. 903.
 12. **Левченко В.В.** Михайло Іванович Гордієвський — забутий професор Одеського державного університету. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://archive.li/ImDol5selection> — 176/85 — 549.182.
 13. **Матвєєва Л.В.** "Нариси з історії Всеукраїнської академії наук. К.: Видавничий дім «Стилос», 2003. 296 с.
 14. **Мерфі М.** Українознавчі наукові установи в США (друга половина XX — початок XXI ст.). Наукові праці істо-
- ричного факультету Запорізького національного університету. 2005. Випуск XIX. С. 381—384.
15. **Михайловський І.** Михайло Гордієвський (до 25-ліття з дня арешту. Сучасність. 1963. №4 (28). С. 69—74.
 16. **Новицька О.** Організаційна діяльність науково-дослідних кафедр педагогіки в Україні у 1920-ті роки. Історико-педагогічний альманах. 2013. 1. С. 71—82.
 17. **Песталоцці І.Г.** Вибрані твори. Класики педагогіки. Випуск 1. Одеса, 1928. 165 с.
 18. **Полонська-Василенко Н.Д.** Українська академія наук. Нарис історії. К.: Наук. думка, 1993. 416 с.
 19. **Попів О.** Шкідництво в педагогіці. Радянська освіта. 1930. № 5—6. С. 39—43.
 20. Праці науково-педагогічної комісії. За ред. В. Дурдуківського. Т. 1. К., 1929. 212 с.
 21. **Пристаїко В.** Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. К.: Інтел, 1995. 448 с.
 22. Систематичний каталог видань Всеукраїнської академії наук (1918—1929). Довідник. К.: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1930. 286 с.
 23. Сто років Першій українській гімназії. Слово Просвіти. 2017. Ч.8. 23 лютого — 1 березня. С. 8—9.
 24. **Сухомлинська О.В.** Готалов-Готліб Артемій Григорович. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Кн. 2. К.: Либідь, 2005. С. 303—307.
 25. **Сухомлинська О.В.** Дурдуківський Володимир Федорович. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Кн. 2. К.: Либідь, 2005. С. 109—117.
 26. **Сухомлинська О.В.** Перша українська гімназія ім. Т. Шевченка — утілення мрій української інтелігенції. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття): навч.-метод. посібник. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. С. 158—188.
 27. **Філімонова Т.** Література з історії педагогіки за 10 років революції (за історіографічними даними Михайла Гордієвського). Педагогічний дискурс. — 2013. Вип. 15. С. 719—723.
 28. **Храмов Ю.** Рання історія Академії наук України (1918—1921). К.: Манускрипт, 1993. 245 с.
 29. Sucasnist. Munchen, 1963. April. P. 69—74.